

Олександр Моця

УГОДА 1654 Р.: ДЕЯКІ ПЕРЕДУМОВИ І НАСЛІДКИ

У статті розглядаються причини й передумови, а також деякі наслідки українсько-російської угоди, що була досягнута у Переяславі 1654 р.

Ключові слова: *Україна, Росія, стан взаємовідносин, середньовічні часи.*

Motsya O. Agreement of 1654: some backgrounds and consequences.

The article deals with the causes and background as well as some of the outcomes of the Ukrainian-Russian agreement that was concluded in Pereyaslav 1654.

Keywords: *Ukraine, Russia, the state of relationships, medieval times.*

Відносини між представниками елітних прошарків двох сучасних східнослов'янських народів на новому рівні розпочалися вже після загибелі «Імперії Рюриковичів» – першого державного утворення на землях східних слов'ян із центром у Києві. Ми тут не будемо торкатися проблеми так званої єдиної народності та інших актуальних питань давньоруської історії, що належать ще до часів перед навалом орд Батия у першій половині XIII ст. Тож безпосередньо розглянемо події, котрі відбулися на східноєвропейських просторах уже у післямонгольські часи.

Як зазначав О. Толочко: «Киевская Русь умерла, не оставив завещания и не урядочив дела. Умерла, когда дела были в растройство, а имущество описывали для конфискации. Добрые люди растащили что оставалось, да и зажили себе, беззаботно проматывая остатки некогда крупных имений. Наследники появились позже, с сомнительными бумагами и неопределенной степени родства с покойником. Как бывает в подобных случаях, выяснение прав превратилось в долгую тяжбу между претендентами. Взаимных обвинений в самозванстве, апелляций к крови, земле, заверений в особой любви к умершему было в избытке. Пока длился процесс, усадьбы превратились в руины. Но как раз подоспела мода на руины.

Україна унаследовала фізическіе остатки имения, Россия – документи на владения ими. С конца XIX века между двумя историографиями продолжается спор, чьи претензии на «киеворусское» наследие предпочтительны и по какому праву наследовать – по праву «земли» или по праву «крови» [1].

Що стосується цієї історичної доби, то на півдні східнослов'янського світу, поряд зі старою «руською» назвою посту-

пово, але дедалі ширше починають використовуватися нові терміни – «малоросійський» (вірогідно, в основному після подій 1654 р.) та «український». У цілому процес формування сучасних східнослов'янських народів йшов у магістральному напрямі свого поступу: появі Московського царства й української козацької держави під назвою «Військо Запорозьке» – серйозних супротивників, у першу чергу, Речі Посполитої та інших тогочасних політичних утворень. Але у своїй орієнтації обидві вищеназвані структури на теренах Східної Європи орієнтувалися за власними інтересами.

Це почалося ще у золотоординські часи. Яскравою ілюстрацією цього може бути політика Олександра Невського та Данила Галицького. Перший із них чітко й послідовно орієнтувався на підтримку Чингізидів (його син навіть побратався із сином Батия). А другий, отримавши «благословіння» з боку згаданого грізного хана, потім ще й прийняв королівську корону із рук посланця Папи Римського.

Представники панівної верхівки в князівствах поволзького регіону й надалі орієнтувалися на східних володарів, а південно-західні землі колишньої Київської Русі увійшли до складу Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського. Східна орієнтація предків сучасних росіян знайшла відображення навіть у тому, що в часи царювання Івана III частина його оточення вмовляла свого зверхника не ламати старих відносин із на той час уже знесиленою Ордою. Але це все ж сталося у 1472 р. На півдні східнослов'янської ойкумени поступовий програш старих кочівницьких структур (колишні номади тоді вже у переважній більшості осідали на землю) розпочався на 110 років раніше, коли у 1362 р. литовсько-білорусько-українські військові формування під керівництвом князя Ольгерда у битві на Синіх Водах (сучасна Кіровоградщина) розбили війська трьох татарських «князьків». Після цього розпочався процес витіснення золотоординців на схід від Дніпра.

На північному сході розглянутого світу ще в часи того ж таки Івана III формування суспільства й держави почало набувати рис національної (конфесійної) монархії із представництвом, але із самого початку досить слабким, різних прошарків суспільства

(цей напрям далі значно загальмувався, що й призвело до конструювання абсолютизму в управлінні країною). Пізніше поняття «національної монархії» було реалізоване у ідеологічній формі «Росія – єдине у світі православне царство», що мало кілька смислових рівнів. Її очевидним зовнішньополітичним продовженням стала, в першу чергу, спроба об'єднати колишні давньоруських територій.

Усе XVI ст. пройшло під укріпленням та розвитком цієї ідеї, але вже століття XVII призвело до першої громадянської війни – Смутного часу. Саме тоді й перервалася спадкова династія Рюриковичів (на півдні це трапилося ще в часи після монголо-татарської навали), а їй на зміну прийшла династія Романових. Центральною фігурою в управлінні тогочасною Росією стало царювання Олексія Михайловича – безпосереднього учасника переяславських подій.

Одночасно, але за своїм власним «сценарієм», розвивалися події на теренах сучасної України. Після сходження з історичної арени Галицько-Волинської Русі та Люблінської унії 1569 р., коли була сформована Річ Посполита, «першу скрипку» у регіоні почала відігравати Польща. А на причорноморському півдні все більшу роль став відігравати сателіт Османської імперії Кримський ханат – останній «уламок» Золотої Орди. Його структури сформувалися на початку XV ст. Нова політична організація спочатку виділилася в окрему державу, але такий її статус тривав недовго. Зразу ж після захоплення півострова турками в 1475 р. це об'єднання попало у залежність від Туреччини. А тому «...вся дальнейшая политическая история Крымского ханства со времени утверждения над ним верховенства Оттоманской Порты складывалась и протекала при постоянном действии двух начал – местного национально-татарского, стремившегося к полной самостоятельности и самобытности, и внешнего, постороннего, турецко-османского, старавшегося с возможно меньшими для себя хлопотами и затруднениями сохранить за собою верховенство над Крымом в чисто политических видах международного свойства» [2].

Однією із головних функцій цього сателіта Туреччини в ті часи стали різноманітні контакти із Річчю Посполитою й Московією. Але між ними існувала «маленька деталь» – землі сучасної

України, де відбувалися відповідні етнічні процеси та соціальні перетворення. Представники старої династії Рюриковичів (вони сходили в цьому регіоні з історичної арени, як і у своїй більшості представника ополченої місцевої шляхти) тоді вже не могли виконувати функції захисників батьківщини.

Місцевий же землеробський люд вимагав нових захисників, і вони з'явилася як історична закономірність – запорозькі козаки. На першому етапі Визвольної війни XVII ст. під керівництвом Богдана Хмельницького Запорожжя усе ще відіграло основну роль: саме тут створювалося ядро армії та формувалася ідея державно-територіальної автономії козацької України, що потім лягла в основу політики гетьманського уряду. Але вже після перших перемог над поляками, коли повстання переросло у національно-визвольну війну, запорозький осередок втратив свою провідну роль у тогочасних процесах. Це сталося тому, що, по-перше, Запорожжя було слабо заселеним регіоном, а місцеве господарство і далі мало в основному присвоюючий характер й ґрунтувалося не на приватній власності, а на громадських засадах (курінних). Тож таке господарство не могло стати економічною основою нових державних структур. А по-друге, політика нового національного лідера та його оточення визначалася не лише інтересами «Війська низового», а й усього козацького стану, більшість котрого перебувала на території «Неньки України» із своїми «маєтностями та вольностями».

Як зазначав Т. Чухліб, протягом десяти революційних років Український гетьманат завдяки впровадженню Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості остаточно утвердився в геополітичній структурі Європи як держава, фактично невіддільна, але номінально залежна від монарших дворів цього регіону євразійського материка. На території Центрально-Східної Європи з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом, яке претендувало на певний міжнародний статус, котрий їй у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори. Самопроголошений правитель гетьманату Б. Хмельницький був визнаний європейськими та азійськими монархами як васальнозалежний володар, який мав право на йменування титулом «dux». Він укладає ряд міжнародних угод, серед котрих в

історіографічній традиції виділяються його домовленості із північно-східним сусідом [3].

Ось такими власними шляхами та долями, на чолі своїх держав та народів, підійшли до 1654 р. цар Олексій Михайлович та гетьман Богдан Хмельницький до Переяславської ради. На думку українського керманіча, такий союз найбільш відповідав історичній ситуації в європейському регіоні, що на той час тут склалася.

Ще на один нюанс такої акції звернув увагу С. Плохій: «З українського боку Переяславський акт трактувався також як акт поєднання двох релігійно й історично споріднених Русей – Великої та Малої. Крім переяславського протопопа Григорія, про Малу Русь згадували також Хмельницький та Виговський у розмові з Бутурліним, а про православ'я Великої Росії гетьман мав говорити у своїй промові на Переяславській раді. У листі до царя, підписаному 8 січня 1654 р., тобто саме в день Переяславської ради, козацький гетьман, замість називати Олексія Михайловича самодержцем усієї Русі, назвав його самодержцем «всея Великия и Малыя Русий». Ця спроба запровадження в царський титул (і то в його коротшму, основну частину) нового складника стала важливим кроком у процесі самоідентифікації українців у термінах етнічних, релігійних та культурних, процесі, який, як згадувалося вище, розпочався задовго до Переяслава» [4].

Слід нагадати, що поняття «Велика» і «Мала» (Major та Minor) були вживаними у творах середньовічних географів і щодо деяких інших країн та означали їх внутрішні політичні підрозділи (наприклад, Велика та Мала Польща, Велика і Мала Іспанія і т. д.). «Мала» частина країни – її метрополія, історичний центр; «Велика» – колонія, розширена територія.

У нашому випадку, вже під час ухвалення згаданого договору в новій царській титулатурі, Богдан запропонував своє бачення суті нової конфедерації, де підвласна йому територія саме і відігравала роль старого центру, навколо котрого й розміщувалася зона східнослов'янського розселення. Але «не так сталося, як гадалося» – подальші реалії відрізнялися від запланованих, а термін «велика» надалі набув уже сучасного значення. Тож із переяславських часів «малоросійська» назва почала досить широко

використуватися у найменуванні цієї частини східнослов'янської ойкумени, аж поки її не витіснила сучасна «українська» назва. Тому у цьому «малоросійському» найменуванні немає нічого принизливого чи меншшовартісного, як це розуміє частина вітчизняних «ура-патріотів».

На думку М. Грушевського, вже сам Хмельницький після більш детального ознайомлення із політичними реаліями московського централізму «...був надзвичайно збентежений ними, і став в рішучій опозиції московській політиці: ухилився від спільних операцій із московськими військами; відмовляв українські міста (в Галичині), аби не піддавалися на московське ім'я – щоб не дали поводу Москві до претензій на західну Україну; різко, «кабы изменою», відзивався перед московськими агентами про політику московського правительства, а в кружку ближчих своїх повірників не таївся ще й з гострійшими висловами, і рішуче говорив перед старшиною, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції і помочи. Знаємо також, що на словах це не кінчилося, що Хмельницький, переконуючись в неприхильності московського правительства до української автономії, шукав оперття у інших держав і, нарешті, спинився на ідеї тісного союзу з Швецією» [5]. Але передчасна смерть гетьмана не дозволила втілити це у життя.

Далекосяжні плани української політичної верхівки зазнали краху вже на початку XVIII ст.: «Надо набраться мужества и признать, что интересы и цели молодой Российской империи и ослабленной Гетьманщины были очень различными. В некотором роде Украина стала заложницей геополитических планов России. Петр стремился создать новое государство, способное как в военном, так и в экономическом плане соперничать с европейскими державами. Эта политика была возможна только при жесточайшей централизации. Военная и экономическая ситуация позволяла провести объединение Украины и вырвать из страшной бездны Руины Правобережье. Однако эти планы были принесены в жертву дипломатической игре. Перед лицом шведского наступления Левобережье должно было превратиться в выжженую землю, арену военных действий. Именно эти два фактора, наряду с личными обидами, и вынудили Мазепу на попытку союза с Карлом XII» [6].

Останню «крапку над і» в справі розвалу української тогочасної державності поставила вже Катерина II. Основа її політики у цьому питанні, зокрема, була сформульована таким чином: «Мала Россия. Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, нарушить оные отрешением вдруг непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, и можно назвать с достоверностью глупостью. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали б глядеть, как волки в лесу. Когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стать, чтоб век и имя гетмана исчезло, не только персона, как бы произведена в оное достоинство» [7].

Але заключним штрихом у ліквідації українського автономізму стало ще одне її діяння – знищення Нової (Підпільненської) Січі у 1775 р. Після цього Січ, як явище, перестала існувати.

У 1795 р. вийшла «Грамота на права, вольності й переваги благородного російського дворянства», котра надавала українській шляхті і старшині всі права російського дворянства. А наступного року було видано указ про секуляризацію монастирських маєтків.

На цьому заключному етапі інкорпорації українських земель, як зазначають В. Смолій, В. Степанков та інші вчені, еліта виявила цілковиту неспроможність боротьби за збереження автономії, не кажучи вже про незалежність. Як і українське панство XVI–першої половини XVII ст., вона, віддавши перевагу вузькостановим соціально-економічним інтересам, дедалі більше відходила від державної ідеї. Байдужість до долі національної держави виявили й представники інших верств тогочасного суспільства. В жодному разі не можна недооцінювати й вкрай негативної ролі закріплення в свідомості населення на основі православної віри (здебільшого за допомогою духовенства та зрусифікованої інтелігенції) російської шовіністичної ідеї «Єдиної Росії» [8].

Далі маємо ще два піки «українського відродження», котрі скінчилися поразкою, Української революції початку XX ст. та сучасним здобуттям незалежності й українсько-російським

конфліктом. Вірогідно, майбутні взаємовідносини між двома країнами перейдуть на принципово новий рівень, що будуть суттєво відрізнятися від попередніх століть і десятиліть.

1. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / Алексей Толочко. – К. : Критика, 2012. – С. 11.

2. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века / В. Д. Смирнов. – СПб, 1887. – С. 253.

3. Чухліб Тарас. Гетьмани і монархи / Тарас Чухліб. – К. – Нью-Йорк, Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 352–353.

4. Плохій Сергій. Переяслав 1854: правовий дискурс та політична культура / Сергій Плохій // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 781.

5. Грушевський Михайло. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» / Михайло Грушевський // Київська старовина. – 1995. – №6. – С. 5.

6. Таирова-Яковлева Татьяна. Мазепа / Татьяна Таирова-Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007. – С. 238-239.

7. Цит за: Путро Олексій. Останній гетьман / Олексій Путро // Київська старовина. – 1993. – №2 – С. 49.

8. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 298–299.